

Irodalmi Szemle.

A reformáció Kassán. Oklevéltárral. Irta: Ifjabb Kemény Lajos. Kassa, 1891. — A mióta Révész Imre, a jeles kutató Erdősi Jánosról és Dévay Biró Mátyásról szóló tanulmányainak előszavában a protestáns egyház-történet művelése érdekében olyan lelkesen felszólalt, mert a magyar protestánsok régi dicsősége nemcsak a felekezetet, de az egész nemzetet érdekli, hiszen az ő erős meggyőződéseként nemzeti nyelvünknek és irodalmunknak újjá szülője, egy magasabb fejlődés pályájára emelője, azon indítója és vezérlője legnagyobb részben a protestáns egyház-történeti munka, mely a XVI-ik századból, egy-egy monographia keretében, a forrás értékű adatokat nyomozza és dolgozza fel, mint a milyen az ifjabb Kemény Lajos *kísérlete* is a kassai reformációról. Kísérletnek mondtuk, nem az angol *essay* értelmében, hanem a feladat *félmegoldása* tekintetében. Mert szívesen elismerjük ugyan ifjabb Kemény Lajosban a jó szándékot, el a szorgalmat, el az eredeti nyomozást: de szándékával nem áll összhangban a kivitel, szorgalmával és eredeti nyomozásával a siker. A monographia a tudomány bármely ágából csak akkor igazán értékes, csak akkor felel meg helyesen a maga természetének és az irodalom követelésének, ha az egyes kérdés teljes kifejtésében az adatok részletességével és bőségével az egész tudományosság fejlődéséhez az illető kérdés körére nézve, új adalékokat vagy új megvilágításokat szolgáltat. A czimbéli munka szerzője a kassai lakosság XVI-ik századbeli hitéletére, vallásos meggyőződésének átalakítására, valamint a magyarság és németség versengésére ad ugyan néhány érdekes adatot, de sokkal kevesebbet, semhogy belőlük levont tételeinek kétségtelen erejű bizonyítékai lehetnének. Pedig határozottan ezek a részek a hét íves monographia legbecsesebb lapjai; a többi része még fogyatékosabb; úgy hogy ifjabb Kemény Lajos tanulmánya inkább *kivonat*, vázlatos kivonat, mint kidolgozott munka benyomását teszi reánk. Kétszeres érdeklődéssel vettük kezünkbe a könyvet, mert a kassai reformáció éppen abban az időben, melyet a szerző felel, 1526-tól 1562-ig, a magyar irodalommal a legszorosabban összefügg; így nemcsak *műveltség-történeti*, de még inkább *irodalom-történeti* nyereséget vártunk tőle, s mi főleg ebből a célból olvastuk el. Talán megbocsátanók,

hogy *Achatiussal*, *Hensel* Jeromos kassai polgár fiával, kit eddig Kassa első reformátorának tartattak, nem foglalkozik, csak egyszerűen helyére állítja *Henkel* Jánost, kinek kassai életéről és szerepéről szintén részletesebb képet festhetett volna: de nem bocsáthatjuk meg, hogy *Dévay* *Biró Mátyás*, *Huszár Gál* s *Benczédi Székely István* kassai működésére, még inkább Tinódy Sebestyén kassai életére és a költő kassai pártfogójára, *Czeczey Lénárdra* kimerítő kutatást nem tett, sőt meg sem kísértette. Kemény ama reformátorokat csak röviden érinti, *Czeczey* Lénárdot csak éppen megnevezi, Tinódy Sebestyént pedig meg sem említi: holott a költő és pártfogója is protestánsok, jelentékeny kassai protestánsok voltak. S éppen ezek az író-reformátorokkal bírnának általános érdekekkel. Kemény még azt sem okolja meg, hogy miért írja *Czecezi* nevét Tinódytól és Sziládytól eltérve *Czeczeynek*, mikor a maga — idézte 1553-iki német követi útasításban is *Czeczey* áll? Ha Tinódyra kiterjeszkedik vala, talán földeríthet valami újat a költő házasságára, mert erős a gyanúnk: hogy Kassán nősült, kassai és szikszai vagyoni állapotára, *Czeczey*hez való viszonyára, halálára, pedig a kassai reformációról szólván Tinódyról hallgatni — mesterség. A munka e mesterség nélkül tartalmasabb és becsesebb volna! (Sz. K.)

Két történelmi monographia. — A történetírás és a történelem iránt való érdeklődés egyik legbiztosabb fokmérője a monographiák szaporodása. És ez nálunk az utóbbi időben nagyon örvendetes lendületnek indult. Vármegyék és városok egymással versenyezve iratják meg történe'müket, s ha erre valahol hajlandóság és áldozatkészség mutatkozik, alkalmas történetírókban sem volt eddigelé hiány. A közelgető ezredéves ünnepély még inkább buzdítólag hat erre, mert szében alig ünnepelheti meg egy-egy szép történelmi múlttal dicsekvő város vagy bármely vármegye a múltak emlékezetét, mint ha annak hű képét avatott kéz által megrajzoltatja s a jövő ezredév küszöbét a múltak tanulságain okulva, dicső emlékein lelkesülve lépi át.

A múlt év folyamán két helyi monographia vaskos kötete jelent meg: Heves vármegye történetének II. kötete *Szederkényi* Nándor, Eger városának orsz. képviselője tollából s Miskolcz városa történetének III. kötete dr. *Szendrei* Jánostól, az orsz. régészeti társulat titkárától. A folyó év dátumát eddigelé immár három nagyszabású monographia viseli homlokán: Gyulafehérvár történetének I. kötete *Kivády* Páltól, (volt dévai tanár, újabban a fehértemplomi főgymn. igazgatója), Arad vármegye és Arad sz. kir. város történetének I. kötete dr. *Márki* Sándortól (bp. egyet. m. tanár) s csak a napokban jelezték megjelenését Pozsony városa története I. kötetének dr. *Ortvay* Tivadar pozsonyi jogakadémiai tanár, akad. tag tollából.

A két első újdonság számba már nem mehet s a legutóbbi még nem jutván el hozzánk, ez idő szerint Gyulafehérvár és Arad történetét kívánjuk röviden ismertetni.

Gyulafehérvár történetét a honfoglalás ezredik évfordulójának emlékünnepe-re íratta meg a sz. kir. város közönsége, s ezzel a szép, de nem könnyű feladattal *Király Pált* bízta meg 1889. szeptemberi közgyűlésén. Hogy emberére talált, annak fényes bizonyossága az I. kötet két év alatt való elkészülése is, a mi csak úgy történhetett meg, hogy *Király Pál* már évek hosszú sora óta lelkesedéssel foglalkozott a tárggyal, Dácia történetével, a melyet az I. kötet felel. A II. kötet a középkori, a III-ik az újkori Gyulafehérvár történetét fogja tárgyalni. Mindenik egy önmagában is befejező egésznek képez, mert míg amaz a város történetét, mint a magyar királyság integralis részének, az erdélyi vajdaságnak és püspökségnek székhelyét fogja feltüntetni; emez (a III. kötetbe foglalandó új-kori rész) főképp mint az erdélyi fejedelemség fővárosának történetét van hivatva feltárni. E különböző korszakok határai oly élesek, hogy csak a történet folytonossága által kapcsolhatnák össze; a város mindannyiszor új alakot ölt, más és más, egymástól egészen elütő jellemű eszmék hatják át, a melyek mintegy megszabják történetének felosztását is. *Király Pál* erősen bizik magában (mi is szívesen előlegezzük a bizalmat), hogy az ezredéves ünnepélyre az utóbbi két kötettel is el fog készülni. Az I. kötet külön czímet is visel: *Apulum*, Gyulafehérvár az ó-korban. Herodotnak, a történetírás atyjának tanuságtételével kezdődik, a ki először vet világot hazánk történetére. A legelső nép, melyet itt ismerünk, az *agathyrsek* a Kr. e. V. században, jellemzetesen elevenednek meg *Király Pál* tolla alatt. Az ezeket követő *dákok* története, azoknak hadügye, meghódíttatásuk *Traján* római császár által, már oly részletességgel van leírva, hogy a (nagy 8-adrét 432 lapnyi) vaskos kötetnek mintegy negyedrésztét tölti be. *Traján* oszlopának részletes leírása, remek domborműveinek értelmezése képezi ennek egyik nagybecsű fejezetét. Dácia meghódítása után (a Kr. u. II. század elején) a római tartomány védelmi központjául a mai Gyulafehérvár helyén épült *Apulum* választatván, ennek a története tulajdonképen az egész Dácia historiája. S e helyes felfogásból indulva ki, *Király Pál* sokkal nagyobb szabásúvá tette munkáját, mintha szűkebb határokat szab vala magának. S minthogy Dácia provinciájának története szoros összefüggésben van a hazánk más területén alkotott római provincia, a dunántuli Pannoniáéval is, így kerül művébe a rómaiaknak a mai Magyarország dunáninneni részén a markomannok s a Duna-Tisza közén a jazygok ellen viselt háborúinak története is (Kr. u. a II. sz. végén). Művének szorosan tárgyához tartozó részei: *Apulum* castrumának megalapítása, az ottani legiok élete, a castrum mellett keletkezett polgári telep (*Canabae*) leírása, a colonia és municipium *Apulum* megalapítása, közigazgatási kerülete, a daciai utak reconstruálása, a hadi viszonyok beható ismertetése, a lakosság rendi felosztása, nemzetiségi viszonyai, a város kormányzata, egyesületei, (a mi czéheink ősei), a köz- és magánépületek, a köz- és magánélet, a vallási viszonyok, a temetők, a bányászat, a

pénzügyi kormányzat, a tartomány gyűlés, a pénzverő, külön fejezetekbe osztott, részletes és beható tanulmány alapján való megírása. A végső fejezet Dácia történetének utolsó felvonását, a megindult népvándorlás hullámverései csapkodását, a góthokkal vívott küzdelmeket s végül Dácia feladását s a római legiók kivonulását beszéli el. A római sasok a III. század végén jobb hazát kerestek, Dáciában a barbárság úté fel tanyáját. Apulum romjait benőtte az avar s századok zajlanak le, míg ismét polgárosult élet kezdődik ott. Ez új életet 600 év múltán már nemzetünk kezdi a régi romok felett, midőn a római sasok rég kihült fészkebe a magyar turul madár beköltözik. Király Pál nagybecsű és érdekes olvasmányul is szolgáló I. kötete után fokozott érdeklődéssel várjuk a magyar részeket.

Márki Sándor: Arad vármegye és Arad város története jóformán egy csapáson indul ki a Király Páléval. Az ő megyéje és városa is akkor és hasonló viszonyok közt s ugyanazon történetíró (Herodot) lámpavilágánál lép ki a régmúlt idők sötét homályából, mint a Király Pálé; miután a mai Arad területén (Erdélyt a magyar Alfölddel összekötő Maros völgyében) szintén az agathyrsek, majd a dákok, aztán a rómaiak váltják fel egymást az uralomban. De Márki még előbb mehet s az Arad vidékén talált kő-eszközök alapján írhat a kőkorszaki népekről, bemutathatja a magyarországi réz és bronzkorszak népeinek fennmaradt emlékeit s ezek után tér át történetük elbeszélésére. A népvándorlás hullámzása Arad területén is erőteljes volt; a rómaiak örökségén germán népek osztoznak ott: vandalok, gótok, gepidák; mignem a hatalmas hunok államalkotó ereje — rövid időre bár — megtöri és egy állammá forrasztja össze e laza népszigeteket. A hun birodalom megdőlése után a mai Arad vidéke újra a gepidák tartományának képezi magvát, mindaddig, míg az avarok a hun örökségben ezt is magokévé nem teszik. Az avar korszakban Arad vidéke jelentékeny szerepet játszott, avargyűrűk, földvárak nyomai (Csörsz-árka, Ördögárok), gazdag régészeti leletek (a szent-annai) tanuskodnak arról. Az avarok maradványait más uraltáji rokon népekkel (kazarokkal, bolgárokkal) keveredve találja itt a magyar honfoglalás. Anonymus *vlach*-jai alatt pásztorkodó szlávokat ért Márki Sándor. A honfoglalás után Arad területe az Ajtony nemzetség birtokát képezi, vármegyévé szt. István alakítja. Nevét Márki a szláv *hrad* (vár) szótól való származtatás elvetésével Arad vezértől eredteti. Az Árpádok alatt legnevezetesebb történeti szereplése II. Béla híres 1135-ki aradi országgyűlése, a mikor a király megvakíttatása miatt a megelőző kormány főbb párthivei közül 68 urat lekasabolnak. A tatárjárás borzalmairól Arad vidékéről van leghivebb értesülésünk, mert a tatárjárás történetírója Rogerius mester maga is ott bujdosott. A vész elvonultával Arad területén is rohamosan épülnek a várak; ezekben laknak a „daliás idők“ (XIV. XV. sz.) kimagasló vezéralakjai, országos történelmünk több elsőrangú szereplője, kiknek élettörténetét Márki beleszővi

munkájába. De nemcsak ezekét, az Aradmegye területén élt összes ősi nemzetségek, birtokos nemesi családok, városok, helységek s azok lakossága reconstruálható történetét összeállítja, hogy egységes és hű képet adjon az egészről. Megelevenül Arad belső élete is azon fejezetekben, melyek a megyei életről, a közigazgatásról, törvénykezésről, a földesúr és jobbágy viszonyáról, a különböző foglalkozási ágakról, a földmivelés, bányászat, ipar, kereskedés stb. viszonyairól szólnak. Egyik legszebb fejezete a munkának, a művészeti, építészeti emlékekről, aztán a közműveltség fejlődéséről, iskolákról, a régi igricezokról, költőkről, írókról stb. szóló. — Az új-kor történetét Aradban a „földmivesek forradalma” nyitja meg, a hogy Márki a Dózsa-féle pórlázadást nevezi, híven ama felfogásához, hogy az nem egyszerű lázadás, de valóságos socialis mozgalom volt. Egy évtized múltán szláv nemzetiségi mozgalmak, „Jovan czar” szerb csapatai dúlják területét; ott mérkőznek velők Szapolyai vezérei s ott is verik le őket. Művének utolsó fejezete a XVI. század közepén Arad várainak (főképp Lippának) és területének birása felett vívott harcok leírásával foglalkozik. Korszakalkotó ez Arad történetében, mert ekkor (1541-ben) csatlakozik Arad a megalakuló erdélyi fejedelemséghez, midőn a Budáról száműzött Izabella királynét a szultán Lippára küldi, s egy évtized múlva 1551—1556-ban kerül a török hódoltságba. E mintegy kétezer évre terjedő időszakot öleli fel Márki Sándor Arad történetének I. kötete (nagy 8-adrét XIV. és 564. l.), a mely hosszú évek sora szorgalmas munkájával mélyreható komoly tanulmányról s az írónak tárgya iránt való igaz lelkesedéséről tanúskodik s a mellett nemcsak a történetkritika előtt állhat meg becsülettel, de írva is úgy van, hogy olvasása élvezetet nyújthat bárkinek. (Sz. L.)

A magyar könyvkereskedés története Erdélyben. Teutsch Ferenc drnak *Zur Geschichte des deutschen Buchhandels in Siebenbürgen* cz. művéből a befejező rész megjelent. Az előbbi részt nem volt alkalmunk látni; a most megjelent füzet a német könyvkereskedésnek 1700-tól a jelenkorig terjedő történetével foglalkozik. A szerző nem csupán a könyvkereskedői szaknak, mint üzletnek történetét vázolja, hanem ismertette a XVIII-ik század politikai hátterét, a könyvek s főként időszaki folyóiratok megjelenésének körülményeit adja elő, számos, kétségtelenül igen érdekes és becses adat kíséretében. Művének megvan tehát a szakszerű érdekessége, és az irodalomtörténeti, valamint a bibliografiai szak nem főlöszleges munkát nyert benne. Ámde meg kell jegyeznünk szerző rovására, — miután elismertük művének előnyeit — hogy a századok iránt való túlságos lelkesedésében helyenként bizonyos magyarellenes, vagy a históriai tényállás ellenére németbarát kitérésre ragadtatja magát, szóval e különben jóra való szakmunkába néhány helyen politikai tendenciájú, még pedig félreismerhetetlenül magyarellenes nyilatkozatok *csúsztak belé.* Így olvasunk a *magyar denuncziációról*; megtudjuk azt, hogy az első erdélyi magyar hírlapot, az *Er-*

délyi Magyar Hírvivőt Hochmeister, szász könyvnyomtató alapította, a mi szerző szerint második eset (az első a Heltaié), hogy a szász nép Erdélyben a magyar irodalmat jelentékeny előmozdításban részesítette. Az első erdélyi magyar hirlapot illetőleg az a megjegyzésünk, hogy azt ugyan Hochmeisternél *nyomtatták*, de biz' azt Fábíán Dániel táblai hivatalnok és Cserey Elek jog- és történettudós, itélőtáblai ülnök alapították, ők bocsátották ki a lapra az előfizetési fölhívást s a programot, melynek egyik legfontosabb pontja a magyar nyelv művelése volt; tehát az, a mit a szerző fölhoz, hogy Hochmeister Frigyes „a német munkaerőt az *idegen* irodalom szolgálatára is bocsátotta“, annyiban és úgy áll, hogy mint könyvnyomtató, német könyvnyomtatóit, előre megállapított munkadíjért az *Erdélyi Magyar Hírvivő* kinyomtatására is fölhasználta. Tehát nem szellemi erőről van itt szó, holott a szerző a dolgot úgy tünteti föl. Legalább is *furcsán* hangzik, a mit a szerző e század 30—40-es évek cenzurájáról szólván, állít, hogy „a kolozsvári magyar újságokkal szemben *kiméletesebb* eljárást tanúsítottak, ellenben a szász termékek szigorú fölügyelet és gyors megtorlás alatt állottak“. A legújabb korról szólván, a szerző a szász napilapokban minduntalan hangoztatott *magyarosítási* vádat emlegeti és érzékenykedik a magyar közoktatási kormány által az államellenes német tankönyvekkel szemben hozott tilalmak miatt. Teljes elismeréssel vagyunk a szerző művének jó oldalai iránt, de e főlemlített nemzetiiségi túlzásait hibául rójuk föl neki. (*Gy F.*)

Meyer Wilhelm: Der accentuirte Satzschluss in der griechischen Prosa vom IV. bis XVI. Jahrhundert nachgewiesen. *Göttingen, Deuerlich, 1891.* — Meyer W. ebben a 28 lapra terjedő, Christ W. müncheni egyetemi tanárnak 60 éves születése-napja alkalmából készült üdvözlő íratban egy érdekes és fontos rhythmusi törvényt bizonyít be, mely az egész középkori görög prózában uralkodott, s mely a következőkben áll: A szótagoknak, melyek közvetlenül egy értelmi nyugvópont elé esnek, bizonyos rhythmussal kell bírniok; ennek a rhythmusnak azonban nem a hanghúzam, hanem a hangsúly az alkotó eleme; és pedig az utolsó hangsúlyos szótag előtt legalább két hangsúlytalan szótagnak kell állani, mint pl. *ἀπάντων ἀνδρώπων*; az utolsó hangsúlyos szótag után az alakulás tetszés szerinti, m. pl. *διалέγονται ἀνθρωποι. ἄπας σοφός σοφίαν τιμᾷ.* A VI-ik század vége felé kifejldött a ket-tős daktylikus végződés mesterkéltisége (*διалέγονται ἀνθρωποι*), melynek fő-képviselője Sophronios. Ha ezt a rhythmusi törvényt, melyet szerző az irodalmi anyag jelentékeny részének átkutatása alapján állított fel, majd az anyag teljes átkutatása is igazolni fogja, úgy az fontos segédeszköz lesz a byzantinusok megértéséhez és szövegkritikájához. (*P. V.*)

Rzach Aloisius: Χρησμοὶ Σιβυλλιακοί. Oracula Sibyllina recensuit — *Wien, Tempsky, 1891. XXI, 321. l.* — Mindenekelőtt szól előzői-nek munkálatairól, azután tárgyalja az úgynevezett sibyllai jóslatokat

tartalmazó kéziratokat. Főtörekvése az volt, hogy — a mint az eddig meg nem történt, — pontosan meghatározza a hagyomány mineműségét és értékét, s ez neki annyira sikerült, hogy könyve a sibyllai jóslatok ezentúli kutatóira nézve alapul fog szolgálni. Mivel a 14 sibyllai könyv igen különböző időkből való szerzői különösen az ó-testamentumból, a régiebb epikus költőkből és egymásból merítettek, szükséges volt ezt a szövegkritikára nézve sokszor igen fontos, háromszoros forrásanyagot pontosan és teljesen összehordani, a mit szerző kiváló mértékben teljesített. De legnehezebb része a munkának az igen romlott szöveg javítása, a mi Rzachnak ha nem is tökéletesen, de az eddigi szövegkiadóknál mindenestre nagyobb mértékben sikerült. (P. V.)

Franz Susemihl: Geschichte der griechischen Litteratur in der Alexandrinerzeit. Erster Band. Teubner, 1891. XVI, 907.

— A görög irodalom alexandriai korszaka mindeddig nem részeseült kimerítő feldolgozásban, melyre Susemihl vállalkozott először jelen könyvében. Főtörekvése oda irányult, hogy lehetőleg teljesen adja az anyagot, s hogy inkább alkalmilag utánnézésre, mint olvasásra szánt könyvet írjon. A rengeteg anyagot nem egymaga dolgozta fel, hanem az epigrammot Knaacknak, az orvosokat Wellmannak és a gazdasági írókat Odernek engedte át. Susemihl könyve tehát nem aesthetikai irodalomtörténet, nem is élvezetes olvasmány, hanem szükségét pótló, becses adatgyűjtemény. (P. V.)

A Comenius-irodalom köréből. ¹⁾ *Comenius Amos János* (családi néven Komensky) születésének 300-dik évfordulója küszöbén egész irodalma keletkezett a nagy iskola-reformátor életét és elveit ismertető műveknek. A német nyelven írt művek közt figyelmet érdemel Vrška könyve azért, mert részletesen tárgyalja a nagy iskolaügyi reformátor viszontagságos életét és irodalmi működését.

Szerző az első fejezetben eléggé hű képét adja a XVI. század utolsó és a XVII. század első éveinek. Aztán Comenius hazáját írja le. Születése helye kétes: Magyar-Bród vagy Niwintz. Mégis az előbbi látszik valószínűnek; ezt igazolja sirirata is, melyben ez áll: „Natus die Martii MDXCII *Hunnobrodo Morav.*“ Emellett Kučerának sikerült fölfedezni a m.-bródi levéltárban a város régi tervét, melyben egy utcza neve így jelöltetik: „A Komensky-(ház) mögötti utcza.“

Felsőbb tanulmányait Hernbornban (1611) és Heidelbergben végezte (1613). Amott nagy hatással volt rá a theológiában Alstedius J. H., kinek a bibliát tárgyaló mystikus magyarázatai az ifjú lelkét haj-

¹⁾ *A. Vrška* *Leben und Schicksale des J. A. Comenius*, Znaim, 1892. 160 oldal 17 képpel és a Comenius-irodalom jegyzékével.

A. Castens. Was muss uns veranlassen das Andenken des A. Comenius z. begehen? Znaim, 1892. 24 lap.

Comenius zehn Sittengebote. (110×80 nagyságu színnyomatu és falrafüggeszhető alkalmas kép)

landóvá tették a jövőmondásban való hitre, továbbá arra, hogy a bibliában megtalálja minden tudomány alapját, még a jogtudományét és az orvostanét is. Alsted főereje a prakt. paedagogika volt; s ugyanő figyelmeztette az ifjú theologust Ratachiusnak akkor feltűnést keltett Emlékiratára, mely a tanításmódszer javításáról szólt. Heidelbergben math. és földrajzi tanulmányokhoz kapott kedvet; ott szerezte meg a Copernicus főművének eredeti kéziratát is, a nélkül azonban, hogy felforgató alaptételével meg tudott volna barátkozni. Paedagogiai nézeteire Alsted mellett még Vives L., a kitűnő humanista volt nagy hatással, a ki különösen hangsúlyozta a könyvből szerzett bölcsesség helyett a természet talányszerű könyvét, a tapasztalás útját, s azt az elvet, hogy a tudományoknak csak annyiban van értékök, a mennyiben az életre hasznosak.

Tanulmányaihoz képest pappá lett a morvatestvérek egyik egyházában, Prerauban. A Prerauban töltött prédikatori négy év multán, közben pappá szenteltetvén (1616), Fulnekben lekipásztorkodott. Itt élte életének három nyugodt évét. Beutazta Magyarország egyes vidékeit, chartographiai tanulmányokat tett, s később (1627. és 45-ben) ki is adta hazája térképét a nagyobb városok képeivel. Elég praktikus ember volt arra, hogy Magyarországról méhkasokat vitessen s híveit a méhtenyésztésre oktassa. Majd családalapításra gondolt: megnősült; de boldogsága nem soká tartott, mert a 30 éves háboru kitörvén, a fehérhegyi ütközet (1620) szerencsétlen lezajlása után megkezdődött a jezsuiták üldözése a protestánsok, s különösen a morva-testvérek ellen, kiknek Comenius egyik ifjú apostola volt. II. Ferdinánd bérencz-hadai 1621-ben felégették Fulnek városát s Comenius könyvtárát és kéziratait a piacz közepén tették a lángok martalékává. Szerencséjére, legnagyobb szorongásai közepette Zierotin Károly, Morvaország főkapitánya őt (és üldözött hitsorsosait) védelmébe fogadta s Csehország egyik uradalmába küldötte. Itt vesztette el a kegyes ember nejét és két gyermekét. Fájdalmát több apró iratban panaszkolta el. Itt írta „Világ Labyrinthusa és Szív Paradicsoma“ cz. művét, mely azóta cseh nyelven hét kiadást ért (az utolsót 1871-ben). Megjelent ez a mű holland, német és magyar nyelven is. Ez a mű a cseh próza-irodalomnak ma is egyik gyöngye.

1624 után sokkal szomorubb idők kezdődtek Comeniusra. Egy darab ideig Csehország hegyei közt bujdosott, 1628-ban pedig híveinek egy kis csapatjával Lengyelországba huzódott s Lissában telepedett meg. A morva egyház tanácsa az ottani gymnasium tanárává tette s 1632-ben az iskola újjászervezésével bizta meg, s rá négy évvel a rectori tisztelet ráruházta. Itt kezdé a középiskola főtárgyát, a latin nyelv tanítását reformálni. Megírta cseh nyelven nagy művét, *Didactica Magna*-ját; de nem adta ki, mert folyvást remélte, hogy hazájába visszatérhet. Az eredeti kéziratot 1841-ben találták meg Lissa levéltárában, s 1849-ben adta ki egy cseh társaság. Itt szerzette *Janua linguarum reserata*-

ját is, melylyel hirnevét örökre megalapította; s minthogy ez kezdőknek nehéz volt, írt hozzá egy pitvart (*Januae Linguarum Vestibulum*). Ehhez jöttek volna az Atrium (a terem, a főépület) és Thesaurus (a kincstár), mint a latin nyelv alapos megtanulásának segédkönyvei.

A „*Janua linguarum*“ nagy sikerei arra ösztönözték Comeniust, hogy a dolgok *Janus*-ját is megírja (*J. rerum*), a mi minden tudnivalóra kiterjeszkedvén, magában foglalt volna egy kis encyklopaediát, vagy a mint ő nevezte: *pansophiát* (világ-bölcsesség). A pansophiának szerinte vallásos célja van: azaz istenhez vezető Jákob-lajtortja; általa valósul meg e földön isten országa, a béke aranykora. Ez lett volna a három reális tartalmu könyv elseje. Másodiknak tervezte a *panhistoriát* (világtörténelem) a hat gymn. osztály számára 6 könyvben (I. oszt. Biblia-történet; II. Természetrajz; III. Találmányok története; IV. Kitünő erény-példák; V. A különböző vallások története; VI. A világtörténelem). Harmadik könyv lett volna az *egyetemes dogmatika*, a különböző bölceleti rendszerek tárgyalása.

A pansophia tervéből kiérzik a mysticismus háromságos analogiája, mert ő mintaképe a Mózes sátora, a Salamon temploma és az Ezekiel újból épült temploma. A pansophia hét lépcsője (foka) ez utóbbi templom hét részéhez alkalmazkodik.

A pansophia tervezettségét Comenius 1635-ben bejelentette a testvérek synodusának, sőt alaprajzát közölte egy angol barátjával (Hartlib) is, ki „*Porta sapientiae reserata*“ czimvel C. akarata ellenére kiadta Oxfordban (1637), s később újból Londonban, hogy a tudósok megvitathassák.

E mellett írta még következő három művét: *Physica*, *Astronomia*, s egy részét a *Faber fortunae*-nak. Ez utóbbi művét V. Baco hasonlevü műve mintájára szerző. 1641-ben barátja, Hartlib hívására már Baco hazájában látjuk, a hol azonban a politikai zavarok miatt semminemű reformba nem kezdhetett. Innen új pártfogójának (Geer Lajos) támogatásával Svédországba ment (1642), s pansophiája gyors kidolgozása végett dolgozóutársakat is vett föl; de velök nem sokra ment, s csak pátronusa nagy sürgetésére készült el a *Methodus Linguarum novissima*-val, melyet (1648-ban) Lissában adott ki.

Lissában még más műveket is adott ki: *Vestibulum Latinae Linguae*. *Grammatica Janualis*. *Atrium Linguae Latinae*. Legjelesebb ezek közt a *Methodus*.

1647-ben a morva-testvérek püspökévé választott. 1648-ban elveszté második nejét, s öt kis gyermekkel elmaradván, 1649-ben harmadszor is megnősült. Rákóczy György özvegye, Lorántfi Zsuzsánna és kisebbik fia, Zsigmond, Klobusiczky tanácsos útján, magukhoz hívták Comeniust, ki 1650-ben a fejedelemszony birtokain (Skalicz, Puchov falukban) élő morva-atyafiak látogatására ment. A meghívás célja az volt, hogy Comenius néhány év alatt a sárospataki kollégiumot újjá

szervezze, oly kikötéssel azonban, C. részéről, hogy „egyéb segédeszköz mellett rendelkezésére adnak és berendeznek számára egy könyvtárt, természettudományi és technikai cabinetet és egy könyvnyomdát.“

Ismételt hívásra 1650 őszen Patakra ment; s reformmunkája alapvonalait leírta „*Illustris Patakinæ scholæ idea*“ czímmel, mely 1651-ben jelent meg nyomtatásban. Hét osztályra tervezte az iskolát, melyben mívelni kell az *észt* bölcseségre, a *szívet* kegyességre, a *kezet* műkészségre és a *nyelvet* ékesszólásra. S.-Patakon adta ki következő dolgozatait: *De ratione studii*; *Praecepta morum* (erkölcsi nevelési értekezés); *Leges Scholæ bene ordinatae* (iskolai szervezet). 1652-ben Rákóczy Zsigmond meghalt s a „Bodrogsparti Latium“-ban alig volt többé maradása a nagy mesternek. Ekkor írott levelében így kesereg ura halála fölött: „A népek üdvére rendelte volt a sors; s elvesztését nem csak mi gyászoljuk, hanem mindazok, kik tudják, hogy ily hős lelkek ritkán születnek.“ Az ifjú II. Rákóczy Györgyöt, Erdély fejedelmét pedig, távozása előtt *Gentis Felicitas* című művében felszólítja, hogy szabadítsa meg népét az osztrák hatalomtól s „legyen népének második Mózes, Dávidja, Salamonja, N. Károlya.“

Sok volt Comeniusnak az irigye, kik akár megkövezték volna. Az ifjúságot is hasztralan intette szorgalomra. 1654-ben, sok nehézség leküzdése után, *Januája* egy részét színpadra hozatta az ifjúsággal, s ez nagyobb ösztönt adott az ifjúság kedve és szorgalma élesztésére, mint eddigi kiadott szabályai. Iskolai drámáit nagyon megszerették, s azoknak a kéziratát ott hagyván, maga eltávozott; de azért a sárospataki iskola sokáig a legvirágzóbb maradt a prot. iskolák között.

1655-ben Lissába visszaköltözött, de nem sokáig maradhatott békében, mert az újból kitört háboruban a város leromboltatván, Comeniusnak is menekülni kellett; könyveit és kéziratait újból elveszítette, s egészen üres kézzel menekült Sziléziába, honnan patronusa (Geer Lőrincz) hívására Amsterdamba ment. E „gyönyörűséges“ városban élte le viszontagságos élete utolsó szakaszát. Nagy irodalmi tevékenységet fejtett ki: egy csomó theol. iratot készített; lengyel bibliát nyomtatott, sőt, a mi fő, barátjai ösztönzésére összes didaktikai műveit kiadta egy vaskos folio kötetben, mely kiadásnak egy példánya egyetemünk könyvtárában is megvan. Akkora volt iránta a kortársak tisztelete, hogy a tengerész főnökök testülete összes műveinek egy példányát 500 hollandi forinttal váltotta meg.

Mysticismusra hajlandó természeténél fogva „*Lux in tenebris*“ czímmel kiadta három visionárius család (Kotter, Poniatovska és Drabik) jóvendöléseit is. Hitt a chiliastikus évnék 1672 vagy 73-ban leendő dicsőséges megvalósulásában. Ez a hit abban a korban olyan betegség volt, mint jelenleg a spiritizmus. Ide vonatkozó irata több is van. Munkássága közepette halt meg 1670-ben Naardenben (Amsterdam mellett). Halála után tiz évvel jelent meg *Pansophica metaphysicája* 1681-ben.

Sok időbe került, míg Comenius eszméi az oktatásban diadal-maskodtak, s míg érdemeit igazán elismerték. Hiszen Bayle Szótárában (1695) elismeri ugyan a „Janua“ halhatatlan voltát, de azért Didacticájáról azt mondja, hogy „je ne crois pas même qu'il y ait rien de practicable utilement dans les idées de cet auteur.“ *Adelung* 1785-ben „Az emberi boldogság története“ cz. művében úgy nyilatkozik, hogy „Comenius érdemeit sokan túlmagasztalták, s igen előnyös világitásba helyezték, pedig módszerét tekintve nemcsak gyenge korlátolt fő, hanem világcsaló „charlatan.“ *Herder* már Szent Péterhez hasonlítja Comenius-t. Érdemeit valóban csak a jelen kor kezdi méltányolni. 1891-ben Berlinben különböző nemzetiségű kitűnő paedagogusokból Comenius-társaság alakult, melynek czélja, hogy a Comenius szellemében hasson az ifjú nemzedék nevelésére és művelésére. Nagyon helyesen, mert Comenius gondolkodása és élete egyiránt általános jelentőségű volt; az ő szelleme nem egy népé, hanem Európa összes népeié, s valahol csak működött, csehek, lengyelek, svédok, magyarok, németek, angolok, hollandok közt: mindig az egész emberiség jóllétén dolgozott, mert szent hite volt, hogy az iskolák útján újáteremthetni az emberiséget. *Felméri Lajos.*

Athenaeum. A m. tud. Akadémia egy régóta sajnosan érzett hiány pótlására vállalkozott, a mikor az *Athenaeum* című *philosophiai és államtudományi* évnegyedes folyóiratot megindította. Az első füzetben, a mely e hóban jelent meg *Pauer Imre* egyetemi tanár szerkesztésében, a következő közleményeket találjuk: A philosophiai kutatás újabb segédeszközei, *Pauer Imrétől*; Magyarország alkotmányjogi átalakulása modern állammá, *Schwarz Gyulától*; A képegség, *Beöthy Zsolttól*; Az államjog methodológiájáról, *Nagy Ernőtől*; A képírás, *Pasteiner Gyulától*; Újabb áramlatok a természetphilosophiában, *Heller Agosttól*; A művészi phantasiáról, *Alexander Bernáttól*; végül az irodalom rovatában könyvismertetések.

A szerkesztő bevezető cikke, mint látszik, programja akar lenni, nem ugyan az *Athenaeumnak*, a mit nézetünk szerint magának az Akadémia II. osztályának vagy elnökségének kell vala megadnia az Akadémia nevében, hanem a folyóirat philosophiai felének és részének.

A füzet tartalmának részletes bíráló ismertetését máskorra hagyva, illetőleg másokra is, ezúttal csak két közleményre kívánok reflektálni.

Először a szerkesztő bevezető cikkére, melyben, úgy tetszik nekünk, hogy az innen-onnan 50—60 éve folyó és a mai philosophia módszerét és segéd-tudományait (ő segédeszközöknek nevezi) legalább is ignorálva, a természettudományoknak a történeti valósággal ellenkezésben azt az érdemet tulajdonítja, hogy — nem a *Bacon* és *Descartes* alapvető módszertani elméletei által kijelölt úton, hanem — „a helyes útra terelt (ki által?) kutatásnak egyszersmind azon segédeszközöket is sikerült fölismernie és hatalmába kerítenie“, a melyekkel csodálatos eredményeiket megszerezték. Ellenben — mondja a szerkesztő — „a phi-

losophia nem követte a jó példát és a philosophia ma is azon az úton bolyong, a melyen pályafutása kezdetén megindult, és ma is kizárólag azokkal az eszközökkel akar dolgozni, a melyekkel kétezer évvel ezelőtt megindított munkáját megkezdette“.

Ignorantia, avagy czélzatos szemhúnyás-e ez a beszéd, a mely, úgy látszik, semmit sem tud a Kant philosophiájáról és a philosophia azóta való elágazásairól, s a túlhajtott (Fichte-, Schelling-, Hegel-féle) speculatio és metaphyikálás köpenye alá szeretné keríteni az azóta nagyra nőtt *idealismust*, *ideal-realismust*, *sensualismust*, a *Benecke*, *Herbart*, ifj. *Fichte*, *Lotze* sat. és bizonyos mértékben önálló követőik, valamint a *Lazarus* és *Steinthal*, meg a *Völkerpsychologie* nagy seregen dolgozó munkásainak egész nagy irodalmát, önálló kutatásait, a szélső *empirismus* és *materialismus* szintén nagyszámú, elterjedt képviselőit nem is említve, de mindezeknek — az igazsághoz képest — egyként megadva, hogy az authropologia, a physiologia, az ethnographia, az ethnologia, a művelődéstörténet, a moral-statistika által nyújtott s *időszerűen* elfogadhatóknak látszó tanvételeit kellő tartózkodással és föntartással fölhasználták, azaz e segédtudományok az idő szerinti vívmányait kellő figyelemben részesítették.

De a szerkesztő, mindenképpen föl akarván 1892-ben fedezni Amerikát, minde philosophia-történeti *tényeket* ignorálja, sőt egy lépéssel tovább is megy és úgy definiálja a philosophiát, „mint a végokok tudományát.“

Ezt az ő képzeletében létező várat aztán hatalmas ütegekkel megostromolja, s mikor kiszűl, hogy a (nem létező) vár tarthatatlan, nagy diadallal tűzi föl az u. n. új módszer és új segédeszközök jelvényével fölékített zászlót és hirdeti, hogy jövőre másként, sokkal jobban lesz.

A józan és őszinte philosophia, p. o. a *Kanté*, tudunkkal nem olyan képzelődő, hogy a végokok megismerését, plane a végokok *tudományának* nevét vindikálja magának. Az újkori s részben a jelzett irányokat követő *philosophia* megelégszik avval, hogy tudja: mi a megismerés, mik a tényezői, föltételei, *határai*; folytatja e határokon túl a *Kant-féle postulatumok felüli speculatioval* s fölhasználja az *összes természetismeret* positiv, vagy legalább valószínűvé tett tétéleit, az *illető természetvizsgálók felelősségére*; de maga nem kontárkodik bele sem az anatóniába, sem a physiologiába. A természet és a psyche tapasztalati tényeit vizsgálja, az emberi megismerés korlátainál pedig folytatja e positiv tényekre épített gondolkodását, következtetéseit; bizonyít folyton, föl a legmagasabb speculatio köréig, az okosság és megismerés-, az érzelmek és phantasia-, az erkölcsi akarat és a vallás-erkölcsiség fenséges és egységes köréig igyekeztvén szárnyalni s őszintén bevallva, hogy *lényegig ható, végokokig terjedő, positiv megismerése semmiképen nincs*.

Sajnálattunkra, ugyanily korlátozott módon írhatjuk alá —r-nek azt a nézetét (126. s köv. ll.), hogy a magyar philosophiai irodalom *Kant* „Tiszta ész kritikájá“-nak eddigi hiányát *nem* „gyakorlati szükségletek éreztették volna velünk“; s nem azt, hogy „A tiszta ész kritikája“ forma és tartalom tekintetében egyaránt az eredetinek teljesen megfelelő hű fordításban került a magyar tudományos irodalom termékei közé.“ E kettős tiltakozásunkat, azt hiszszük, eléggé igazoltuk a multkor, e fordításról szólottunkban. (Lásd az Erdélyi Múzeum IX. k. 1—2. füz. 73—77. ll.) Ép oly kevéssé írhatjuk alá —r. amaz állítását, hogy Alexander Bernátnak *A tiszta ész kritikájáról* szóló tanulmánya elérte volna azt a célját, hogy „Kant gondolatainak fejlődéséről és ennek keretében történelmileg magyarázza meg e gondolatoknak nehezebben érthető pontjait.“ E tagadásunkat azonban, mint az idézett helyen (77. l.) már jelzők, majd külön fogjuk igazolni. (Sz. B.)

Különfélek.

Magyar történelmi intézet Rómában. — A pápai u. n. vatikáni levéltár Rómában egyik leggazdagabb kincses bányája a magyar s általában a világtörténelemnek. A pápai követek a világ legélesebb szemű diplomatái közé tartoztak, a kik be voltak avatva a keresztyén udvarok s országok legbensőbb titkaiba s ezekről tett jelentéseik a történetírónak megbecsülhetetlen adalékokat szolgáltatnak nemcsak az egyház-, hanem a politikai, mivelődés- és hadtörténelem céljaira is. Ezt a gazdag levéltárt (melybe csak nem régen oly nehéz volt a bejuthatás) XIII. Leo pápa nagylelkűen megnyitotta a történetkutatók számára. Azóta az európai kulturálmok közül többen siettek történelmi intézeteket alapítani Rómában a vatikáni levéltárnak hazájuk történelmére vonatkozó adatai kiaknázása céljából. Osztrák történelmi intézet is létesült néhány év előtt, királyunk ő Felsége alapítványából, melynek igazgatója a bécsi világhírű Institut für oest. Geschichtsforschung^a addigi igazgatója Sickel Tivadar dr. udv. tanácsos. A mi részünkről eleinte annyi történt, — kezdetnek nagy jelentőségű ez is — hogy főpapjaink adományából összegyűlt mintegy százezer forint, a miből a *Monumenta Vaticana* több nagybecsű kötete látott eddigelé is napvilágot, melyek az Anjouk korára, majd a mohácsi vész előtti Magyarország — azután Buda visszafoglalása — s hazánknak a török uralom alól való felszabadulása történetére egészen új világot derítettek. A legutóbbi kötet a pápai tizedlajstromokat tartalmazza, melyek hazánk régi földrajzának s népességi viszonyainak feltüntetésére is megbecsülhetetlen jelentőségűek. Kezdetnek igen szép és nagybecsű vívmány volt ez is; de korántsem elégíthette ki azokat, „a kik Róma könyv- és levéltárainak, első sorban a XIII. Leo pápától nagylelkűen megnyitott